

Prof. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz
Os. Zwycięstwa 10/20
61-646 Poznań

Recenzja

pracy doktorskiej mgr Moniki Freygant-Dzieruk p.t.: „Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Znińsko-Mogileńskiego. Problem kształtowania się lokalnej kasztelanii – studium archeologiczne”, Toruń 2024.

Analizy osadnicze stanowią podstawę rekonstrukcji organizacji społeczno-politycznych grup ludzkich, także w czasach kształtowania się organizmów państwowych we wczesnym średniowieczu. W ten nurt badań wpisuje się recenzowana rozprawa doktorska, której Autorka skupiła swą uwagę na ujętym w tytule regionie.

Problematyka pracy została zawarta w jedenastu rozdziałach merytorycznych. W „Zagadnieniach wstępnych” (rozdział 1), Doktorantka uzasadniła celowość podjęcia tematyki swej rozprawy, określając zakres rzeczowy, chronologiczny i przestrzenny, oraz charakteryzując jej podstawy źródłowe. W rozdziale 2 przedstawiła problematykę studiów archeologiczno-historycznych nad kasztelaniami. Kolejny – 3 rozdział, poświęciła omówieniu środowiska fizjograficznego Kujaw w rejonie Inowrocławia. W rozdziale 4 zawarła informacje o stanie studiów mediewistycznych nad kasztelanią inowrocławską, zaś w rozdziale 5 omówiła dzieje badań archeologicznych prowadzonych na jej obszarze. W kolejnym – 6 rozdziale podsumowała stan badań nad wczesnośredniowiecznymi strukturami osadniczymi analizowanego terytorium. Zasadniczą część pracy stanowi rozdział 7, w którym Doktorantka przedstawiła rezultaty analizy materiałów źródłowych odnoszących się do struktur osadniczych. Następnie skupiła swą uwagę na kwestii szlaków komunikacyjnych użytkowanych we wczesnym średniowieczu (rozdział 8) i na zagadnieniu rozwoju osadnictwa w rejonie Inowrocławia (rozdział 9). Problematykę kształtowania się kasztelanii inowrocławskiej zawarła w rozdziale 10, zaś konkluzje płynące z przedstawionych w pracy dociekań – w rozdziale 11 rozprawy. Pracę zamyka spis literatury przedmiotu oraz aneksy, zawierające katalog grodzisk, wykaz cmentarzysk, skarbów i osad wraz ze śladami osadniczymi, oraz pozyskanych materiałów źródłowych, w tym ceramicznych, a także mapę obrazującą

lokalizację stanowisk archeologicznych na analizowanym obszarze. Układ pracy uważam za właściwy dla podjętej problematyki.

We wstępie swej pracy Doktorantka stwierdziła, iż na omawianym obszarze w efekcie prowadzonych na szeroką skalę badań powierzchniowych zarejestrowano liczne stanowiska archeologiczne, w tym grodziska datowane na starsze fazy wczesnego średniowiecza, co wskazuje, iż już w tym czasie teren ten cechował się stabilnym osadnictwem, czemu sprzyjały szczególnie dogodne warunki naturalne. Do podjęcia ujętego w tytule rozprawy zagadnienia skłonił Ją jednak brak – jak stwierdziła – „całościowego spojrzenia na region obejmujący swoim zakresem przestrzennym obszar kasztelanii inowrocławskiej” (s. 7). Z tego względu podjęła kwestię rozwoju i przemian struktur osadniczych skutkujących utworzeniem jednostki terytorialno-grodowej z centrum w Inowrocławiu. Kolejno omówiła metody przyjęte dla realizacji tej kwestii podzielone na kilka etapów, z których istotne znaczenie miała weryfikacja terenowa wytypowanych grodzisk, uzupełniona o prace sondażowe i badania powierzchniowe. Następnie odniosła się do zagadnień teoretycznych dotyczących studiów nad osadnictwem, by przejść do charakterystyki podstaw źródłowych swej rozprawy.

Podejmując kwestię problematyki studiów archeologiczno-historycznych nad kasztelaniami Doktorantka odniosła się do studiów i polemik prowadzonych przez mediewistów. W podsumowaniu wskazała na ograniczenia poznawcze, wynikające przede wszystkim ze skromnego zasobu danych zawartych w źródłach pisanych oraz z powodu licznych zmian zachodzących w organizacji kasztelanii. Charakterystykę środowiska przyrodniczego Kujaw inowrocławskich mgr Monika Freygand-Dzieruk sporządziła w oparciu o obszerną, dobrze dobraną literaturę przedmiotu.

Przechodząc do omówienia dotychczasowych studiów mediewistycznych nad kasztelaniami inowrocławskimi Doktorantka podkreśliła znaczenie Kujaw dla rozwoju osadnictwa na terenie środkowej Polski, istotne zwłaszcza w czasach formowania się państwa wczesnopiastowskiego. Przedstawiła przy tym zwięźle zmiany zachodzące na Równinie Inowrocławskiej, powodowane między innymi postępiami chrystianizacji i przytoczyła dyskusję nad utworzeniem biskupstwa kujawskiego oraz ośrodka lokalnej władzy. W konkluzji stwierdziła, iż studia archeologiczne przynoszą możliwość weryfikacji poglądów formułowanych na podstawie źródeł pisanych, z czym należy się w pełni zgodzić.

W kolejnej części swej pracy mgr Monika Freygand-Dzieruk skupiła uwagę na historii badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem okolic

Inowrocławia. Przypomniała, iż pierwsze doniesienia o odkryciach archeologicznych były efektem znalezisk przypadkowych, dokonywanych podczas prac budowlanych lub rolniczych, co było zjawiskiem typowym dla początków archeologii na ziemiach polskich. Przedstawiła w tym rozdziale rezultaty podejmowanych akcji terenowych, skoncentrowanych początkowo na autopsji grodzisk i rejestrowaniu zabytków odkrywanych na terenie Kujaw. Omówiła następnie postępy badań wykopaliskowych na stanowiskach średniowiecznych, począwszy do lat 80-tych XIX w., skupiwszy szczególną uwagę na powojennych badaniach omawianego w pracy regionu, zwłaszcza Ekspedycji Kujawskiej/Zespołu do Badań Kujaw Instytutu Prahistorii UAM oraz prac terenowych Instytutu Archeologii UMK w ramach projektu NPRH („Atlas grodzisk wczesnośredniowiecznych w Polsce”).

W rozdziale 6 Doktorantka przedstawiła stan badań nad podjętym w pracy zagadnieniem. Wyszła w nim od przytoczenia zakresu opracowań analityczno-źródłowych i syntetycznych obejmujących osadnictwo Kujaw okolic Inowrocławia, dotyczących zwłaszcza sieci grodowej tego terenu. W konkluzji stwierdziła: „W popelnionych opracowaniach naukowych brakuje opracowań analityczno-źródłowych. Zwłaszcza tych dotyczących wczesnego średniowiecza” (s.89). Odniosła się także do wyników badań powierzchniowych, w tym tych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Zasadnicza część rozprawy - jak to już wyżej zaznaczyłam – została zawarta w rozdziale poświęconym analizie materiałów źródłowych. Doktorantka przyjęła za Wojciechem Chudziakiem, iż rozkład przestrzenny stanowisk archeologicznych stanowi odpowiednią podstawę do wnioskowania o tendencjach rozwojowych osadnictwa i sposobach eksploatacji środowiska naturalnego, a tym samym – organizacji przestrzennej systemu społeczno-kulturowego. Wychodząc z tego założenia podjęła kwestię formowania się stref zasiedlenia Kujaw w podziale na trzy fazy, wskazując na ograniczenia w dociekaniach chronologicznych wynikające ze stanu zachowania materiałów źródłowych. Odnosząc się do osadnictwa najstarszej fazy wczesnego średniowiecza przytoczyła dyskusję nad jego genezą. Kolejno zarysowała obraz osadnictwa w starszych fazach tego okresu, jeszcze mocno rozrzedzonego, a następnie kierunki jego rozwoju w fazach młodszych. Szczególną uwagę poświęciła grodziskom, wskazując na ich wspólne cechy, manifestujące się niewielkim założeniem jednoczłonowym z zabudową przylegającą do wałów. Dodać można, że ten typ założeń obronnych w tym czasie jest charakterystyczny także dla terenów, na których

kształtowało się państwo pierwszych Piastów. Doktorantka omówiła stan zachowania i rozpoznania siedmiu ośrodków grodowych, funkcjonujących od przełomu VII na VIII wiek po 2 i 3 ćwierć X wieku, a następnie podjęła problem funkcjonowania grodziska w Inowrocławiu, prezentując hipotezy wysuwane względem tej kwestii. Wskazała na prawdopodobną lokalizację grodu na terenie Starego Miasta podając argumenty, które uważam za przekonujące. Przedstawiła ponadto osadnictwo otwarte w ujęciu chronologicznym, zwracając osobną uwagę na miejsce eksploatacji złóż soli kamiennej i osadę hutniczą funkcjonującą na terenie dzisiejszego Inowrocławia. Istotną częścią prezentacji dostępnych źródeł są materiały związane z obrzędkiem pogrzebowym, które zostały poddane analizie przez Doktorantkę w ujęciu chronologicznym. Jej zastrzeżenia odnośnie chronologii pochówku szkieletowego w grobie skrzynkowym (faza B-D₀) wobec braku budzących zaufanie danych, są całkowicie zasadne. Mgr Monika Freygand-Dzieruk omówiła następnie kwestię funkcjonowania cmentarzysk przy- i wewnątrzkościelnych regionu, z uwzględnieniem ich wewnętrznej organizacji.

W oparciu o postępowanie analityczne Doktorantka wydzieliła na terenie Kujaw inowrocławskich osiem mikroregionów (ryc. 58), których centra wyznaczyły grody. Ich lokalizację wraz z siecią osadniczą odniosła do modelu funkcjonowania ośrodków centralnych, wskazując na Inowrocław jako miejsce o największym znaczeniu w regionie.

Kolejne zagadnienie podjęte przez mgr Monikę Freygand-Dzieruk, istotne dla określenia roli Kujaw zachodnich w strukturach państwa wczesnopiastowskiego, stanowi kwestia użytkowania lokalnych i dalekosiężnych szlaków komunikacyjnych. Przebieg jeziornych i rzecznych traktów został zrekonstruowany w oparciu o rzeźbę terenu oraz o rozrzut tzw. importów i przyborów kupieckich. Autorka rozprawy posłużyła się dla ich odtworzenia mapą szlaków handlowych, sporządzoną przez Teresę Dunin-Wąsowicz i opracowaniem Wojciecha Chudziaka. Podniosła także kwestię możliwości wskazania potencjalnych przepraw mostowych i sieci drożnej na omawianym terenie, z uwzględnieniem miejsc deponowania srebra, które – zdaniem Doktorantki – mają związek ze szlakami.

Przedstawione we wcześniejszych rozdziałach zagadnienia posłużyły mgr Monice Freygand-Dzieruk do odtworzenia rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Inowrocławia. Zakładanie grodów w charakterystycznym, pierścieniowatym rozmieszczeniu sięga tu doby plemiennej. Zdaniem Doktorantki grody te były ze sobą powiązane, zwłaszcza pod względem gospodarczym. Zmiany zachodzące w charakterze

osadnictwa obronnego i obyczajów sepulkralnych powiązała z ekspansją Piastów, co jest niewątpliwie słuszną konstatacją. Zwróciła osobną uwagę na znaczenie grodu w Kruszwicy dla lokalnego handlu oraz na charakter osadnictwa w Inowrocławiu, zapewne także grodowy.

W ostatnim merytorycznym rozdziale swej dysertacji Doktorantka podjęła problem kształtowania się kasztelanii inowrocławskiej. Podsumowując zwięźle walory przyrodnicze regionu stwierdziła, iż: „Kujawy były niezbędnym zwornikiem państwowości polskiej” (s. 179), gdyż łączyły ziemie piastowskie z terenami Mazowsza i Pomorza, warunkując ich podbój. Przywołała ponadto ustalenia historyków dotyczące organizacji kościelnej na tym terenie. Przeprowadzone przez mgr Monikę Freygand-Dzieruk analizy osadnicze pozwoliły jej na sformułowanie tezy o znaczącym zasiedleniu okolic Inowrocławia, mimo – jak to ujęła – „niestabilnej sytuacji politycznej” (s. 183). Ponownie wyraziła przypuszczenie, iż miejsca wzniesienia grodu w Inowrocławiu należałoby się dopatrywać w sąsiedztwie Bazyliki Mniejszej Imienia NMP, na co pośrednio wskazuje wzmianka o osadzie targowej i nagromadzenie znalezisk archeologicznych. Nie negując tej konstatacji należy jednak wziąć pod uwagę stopień intensywności prac archeologicznych prowadzonych na tym obszarze.

Swą pracę doktorską mgr Monika Freygand-Dzieruk zakończyła wnioskami płynącymi z jej dociekań i zarysowaniem kierunków dalszych badań. Podkreśliła znaczenie gospodarcze i polityczne Inowrocławia na początku XIII w., jako najsilniejszego ośrodka Kujaw Zachodnich. Stwierdziła przy tym, iż dokumentacja archeologiczna wymaga jednak uporządkowania i uaktualnienia, zwłaszcza ta będąca w dyspozycji urzędu konserwatorskiego. Wskazała ponadto na potrzebę poszerzenia badań nad ośrodkiem inowrocławskim, dotyczących zwłaszcza poszukiwań reliktyw grodu, wskazując na potencjalne miejsca dostępne do prac wykopaliskowych. Pracę zamyka obszerna, właściwie zestawiona literatura przedmiotu wraz z wykazem wykorzystanej dokumentacji konserwatorskiej.

Ważnym uzupełnieniem części tekstowej pracy są aneksy. Doktorantka przygotowała starannie sporządzony katalog grodzisk, zawierający wszystkie dostępne informacje o poszczególnych obiektach, wskazując na stan opracowań wyników ich rozpoznania. Dane te poszerzyła o zestawienie kolejnych jedenastu domniemanych grodzisk z obszaru Kujaw inowrocławskich, a także czternastu cmentarzysk i siedmiu skarbów. Sporządziła ponadto obszerny wykaz osad (pewnych i domniemanych) oraz śladów osadniczych, a także szczegółowy wykaz materiałów zabytkowych. Analizę

chronologiczno-typologiczną materiału ceramicznego przedstawiła w ujęciu tabelarycznym, prezentując ją zgodnie z zasadami podziału przyjętymi w literaturze przedmiotu. Rozrzut stanowisk archeologicznych obrazuje sporządzonych przez Doktorantkę jedenaście map osad i śladów osadniczych.

Przystępując do podsumowania swej oceny chcę podkreślić, że praca została napisana w sposób przejrzysty i komunikatywny. Doktorantka wykazała się dojrzałym warsztatem naukowym, i – co należy podkreślić – umiejętnością syntetyzowania wyników swych analitycznych dociekań. Jest to tym bardziej godne uwagi, gdyż mgr Monika Freygand-Dzieruk miała do czynienia z ograniczonym zasobem źródeł archeologicznych, spowodowanym stanem opracowań wyników badań wykopaliskowych i poważnymi brakami w dokumentacji terenowej. Doktorantka dociekliwie wykorzystała zarówno wyniki badań Ekspedycji Kujawskiej/Zespołu Badań Kujaw Instytutu Prahistorii UAM, jak i licznych akcji Archeologicznego Zdjęcia Polski, przeprowadzając staranną analizę pozyskanego materiału ceramicznego. Jestem zdania, iż praca ta zasługuje na wyróżnienie, a przede wszystkim – na publikację, gdyż wnosi istotną wiedzę o dotychczas słabo rozpoznanych procesach osadniczych okolic Inowrocławia.

Podsumowując powyższe uwagi stwierdzam, że praca mgr Moniki Freygand-Dzieruk, pt.: „Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Znińsko-Mogileńskiego. Problem kształtowania się lokalnej kasztelanii – studium archeologiczne” (Toruń 2024) spełnia wszelkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wnioskuję o dopuszczenie jej Autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 8 października 2024 r.

(Hanna Kóčka-Krenz)